

Видатний просвітитель про навчання і виховання дітей

До 250-річчя від дня народження Г. С. Сковороди

Філософська, літературна та педагогічна творчість видатного українського просвітителя Григорія Савича Сковороди (1722—1794) увійшла в історію нашої вітчизняної науки і культури як одна з найяскравіших сторінок боротьби за інтереси трудового народу, за утвердження ідей гуманізму, соціальної справедливості, суспільного прогресу.

Вивчення теоретичної спадщини Г. С. Сковороди, його педагогічної концепції та практичної вчительської діяльності розпочалося ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Однак дворянсько-буржуазні історики фальсифікували і перекручували погляди мислителя, замовчували, а то й одверто заперечували антикріпосницький і антиклерикальний характер його ідей, глибоко реалістичне і матеріалістичне за своєю основною тенденцією розв'язання ним корінних питань виховання і розвитку людської особистості.

Після перемоги Великого Жовтня закономірно постало питання про організацію і розгортання справді наукового дослідження духовної культури попередніх епох, увічнення пам'яті славних її творців. Знаменно, що В. І. Ленін це питання висунув на перший план. У підписаній ним 31 липня 1918 р. постанові Раднаркому РСФРР про спорудження монументів видатним діячам минулого значилось:

«ІІІ. Філософи і вчені. 1. Сковорода. 2. Ломоносов. 3. Менделєєв»¹.
А в розмові з В. Д. Бонч-Бруевичем В. І. Ленін сказав: «...коли прийде час і будуть ставити пам'ятник Сковороді, то Ви повинні виступити і пояснити народові, хто був Сковорода, яке значення мав він для життя російського та українського народів»².

Виконуючи цю вказівку вождя і вчителя трудящих, радянські дослідники на основі принципів марксистсько-ленінської методології всебічно розкрили ідейну сутність педагогіки Сковороди, показали її справжнє теоретичне та історичне значення.

Правильне розуміння педагогічних ідей Сковороди вимагає передусім знання особливостей його епохи, а також основних засад світогляду просвітителя.

Доба, на яку припадає діяльність Сковороди, характеризується дальшим розширенням і зміцненням феодално-кріпосницьких відносин і, разом з тим, зростанням у надрах феодалізму елементів нового буржуазно-власницького укладу. Це була епоха, сповнена непримиренних, антагоністичних суперечностей в соціально-економічному, політичному й духовному житті царської Росії, епоха великого загострення класової боротьби і розгортання антикріпосницького та національно-визвольного руху. Трудящі маси протестували проти нових порядків та їх носіїв — світських і духовних магнатів, козацько-старшинської знаті, сільських та міських мироїдів, царських чиновників, мракобісів.

Сковорода, виходець з селянських низів, рішуче став на бік при-

¹ В. І. Ленін о литературе и искусстве, вид. 4-е. М., «Художественная литература», 1969, стор. 575.

² В. Д. Бонч-Бруевич про Г. С. Сковороду. — «Радянське літературознавство», 1958, № 3, стор. 91.

гнобленого народу, мужньо заявивши: «А мой жребій с голяками...»³. У своїй багатогранній творчості просвітителю виступив як носій і поборник ідей селянського демократизму, як виразник народного протесту і проти кріпосницької тиранії та духовної диктатури церкви і проти ранньобуржуазного здириства. Він гнівно засуджував соціальну несправедливість, таврував ганьбою паразитизм панівних верств суспільства, їх звирячу жорстокість, зажерливість, гонитву за «сребром и златом», «чинами и рангами», «палатами», «престолами», «колесницями», «в ѳнцами», «обладанієм народами», характеризував панські двори як «кубло обманів і злочинів», називав поневолювачів народу «трутнями», «вепрами», «скотами», «псами», «гадами», «зміями», «подлецами». Але панування цих багатих і знатних кровопивць — не вічне. Як попередження людожерам-кріпосникам лунали слова Сковороди: «Вас бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть...» (II, 43).

Водночас мислитель картав християнських проповідників, церковних «наставників», які намагалися утримати маси в духовній сплячці: «А наставники... не только не пробуживают, но еще поглаживают: «Спи, не бойсь! Мѣсто хорошее, чево опасаться?» (I, 3).

Ось чому найголовніше своє завдання просвітитель вбачав у тому, щоб розбудити людей праці, сприяти прозрінню «трудолюбствующих», знедолених, допомогти їм усвідомити своє становище, знайти шлях до визволення з лабет поневолення й темряви, до перетворення життя на засадах суспільної справедливості, гуманізму, загального добра і щастя.

Саме на цьому ґрунті й сформувалася система філософських поглядів Сковороди. Перебуваючи загалом у рамках об'єктивного іdealізму, він виявив у своєму світорозумінні й досить виразні матеріалістичні тенденції. Передусім це стосується пантеїстичних переконань просвітителя, тлумачення ним поняття бога як «натури», природи; визнання вічності, несотворимості і пізнаванності матеріального світу; розуміння досвіду, практики як основи пізнання; ідеї утвердження щастя людського в реальному житті, на землі; боротьби за торжество науки, освіти, знань над темрявою, марновірством, невіглаством.

Сковорода виявив глибокий інтерес до питань освіти, виховання, навчання. Це було пов'язано не тільки з тим, що педагогічна діяльність становила для просвітителя улюблене професійне заняття — адже після закінчення знаменитої Київської академії та подорожі за кордон (Угорщина, Австрія, Словаччина) він працював у Переяславському колеґіумі (1753—1754), виконував обов'язки домашнього вихователя (1754—1759), потім був викладачем Харківського колеґіуму (1759—1769 — з перервами), нарешті протягом 25 років, аж до кінця свого життя, виступав у ролі мандрівного мудреця-вчителя трудового люду. Справа у тому, що філософ розглядав освіту й виховання як один із визначальних шляхів до подолання соціального зла і здійснення свого гуманістичного суспільного іdealу. Виходячи з цього, Сковорода в притчах «Благодарный Еродій» та «Убогий Жайворонок», у «Баснях Харьковских», в діалогах «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», у листах до свого учня і друга М. Ковалинського та в багатьох інших творах по-новому ставив і розв'язував важливі, животрепетні для свого часу проблеми педагогіки та навчальної і виховної практики.

³ Григорій Сковорода, Твори у двох томах, т. II, К., вид-во АН УРСР, 1961, стор. 43. (Далі посилання на це видання робитимемо в тексті: том подаватимемо римськими, цитовані сторінки — арабськими цифрами).

Просвітитель насамперед гостро критикував панівні у XVIII ст. «модну», «великосвітську», феодально-аристократичну та церковно-схоластичну системи виховання, викривав їхню антинародну суть, відірваність від життя і потреб простих трудівників, підпорядкованість освіти меті підготовки паразитів, нероб, кар'єристів, здирників. Тогочасне виховання Скворода називав «идолопоклонством», «орудієм злоби», «мечем бешенства». З огидою і презирством писав він про попівське авторитарно-схоластичне навчання, яке придушувало і спотворювало людський розум мертвою релігійною догматикою. Як і О. М. Радіщев, М. І. Новиков, Д. І. Фонвізін та інші діячі російської культури, Скворода особливо їдко й ущипливо висміював виховання в привілейованих, панських (зокрема, козацько-старшинських) сім'ях, здійснюване виписаними з-за кордону вчителями-«попугаями» та гувернерами-«обезьянами», котрі лише калічили природу, уми, душі й серця дітей і перетинали тим самим молодому поколінню шлях до справжнього людського щастя.

На протигагу всьому цьому і всупереч догмі церковників про людину як «раба божого», ество якого зіпсоване «первородним гріхом», Скворода висунув теорію «сродности» — природовідповідної життєдіяльності людей, з якої випливав і найголовніший, вузловий принцип педагогіки просвітителя — принцип «сродного», відповідного до природи кожної людини, виховання.

За Скворородою «природа есть первоначальная причина и самодвижущаяся причина» (I, 323). Це положення філософ поширював і на людину. Кожній людській істоті, стверджував він, властиві природні потенціальні сили — задатки, нахили, здібності до того чи іншого виду праці. І саме такою спорідненою працею, а не задоволенням егоїстично-споживацьких інтересів визначається особисте й суспільне щастя людей. Діючи наперекір «сродності», яка є «законом природи», людина не може бути щасливою, не може жити справді по-людськи. Істинним джерелом загального добра і щастя є, як доводив Скворода, відповідна до природних даних кожної людини суспільно корисна діяльність, у якій досягається і висока трудова майстерність, і, головне, — справжнє внутрішнє задоволення, радість, спокій, насолода, «веселіє душі».

Тому, вважав мислитель, природою людини повинні визначатися й характер та напрямок виховання. «Воспитаніе же, — писав він, — истекает от природы... От природы, яко матери, легесенько спшет наука собою. Сія есть всеродная и истинная учительница... Не мѣшай только ей, а если можешь, отвращай препятствія і будто дорогу ей очищай» (I, 495, 496). Отже, завдання вихователів — сприяти розкриттю і розвиткові природних здібностей кожного вихованця, які більш чи менш виразно виявляються вже у ранньому віці дітей, у їхніх забавах, іграх, а потім — у навчанні і праці.

Високо підносячи роль природних психофізичних якостей у розвитку людини, Скворода заявляв, що вони, ці якості, не можуть розгорнутися самі собою — поза навчанням, вправами, практичною діяльністю. Без природи всі засоби навчання є безсилими. «Правда, что наука приводит в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить? Наука есть практика и привычка и есть дочь природы. Птица может научиться лѣтать — не черепаха» (I, 350). Але, з другого боку, й природа без навчання і праці — беззбройна. «...Как практика без сродности есть бездѣльная, так сродность трудолюбіем утверждается... Наука и привычка есть то же. Она не в знаніи живет, но в дѣланіи» (II, 113). Так філософ обгрунтував матеріалістичну думку про роль практики, праці, діяльності у вихованні і розвитку природних можливостей людей.

Прогресивне значення мали й настанови просвітителя про трудове виховання дітей. Звеличуючи й оспівуючи трудову діяльність («Труд есть живый и неусыпный всей машины ход...», «Жизнь и дѣло есть то же», «...труд все побѣждает» (I, 323, 328; II, 459), Сковорода закликав формувати у дітей дійову любов до вільної спорідненої праці (і розумової, і фізичної), як до найвищої цінності життя, виховувати презирливе ставлення до паразитизму, дармоїдства, ледарства, неробства, радив готувати дітей до вибору фаху на основі їхніх природних задатків, трудових уподобань та успіхів у тій чи іншій галузі, підкреслював виховну роль подолання пов'язаних з працею труднощів (бо хто труда не докладе, говорив він, той і до добра не прийде), доводив необхідність теоретичного і практичного вивчення вихованцями ремесел та землеробства, вимагав від батьків, які є «наши лучшіе учителя», дбати насамперед про виховання дітей у праці.

Важливе місце в педагогічній спадщині Сковороди займають проблеми розумового виховання дітей.

Філософ вірив у могутню силу людського розуму і був переконаний, що рушійною силою життєдіяльності людей є думка, яка спирається на практику, досвід. Через це одним з найголовніших завдань виховання має бути розвиток розумових здібностей, логічного мислення, уміння самостійно робити висновки і практично застосовувати знання. Збагачувати й удосконалювати розум — це означає черпати знання з мудрих книг, пам'ятаючи, що основним джерелом знань, книгою книг є саме життя. Рішуче виступаючи проти неучтва і глупоти, просвітитель заявляв: «Не тот есть глуп, кто не знает (еще все перезнавший не родился), но тот, кто знает не хочет. Возненавидь глупость...» (I, 515).

Варті уваги й інші загальнопедагогічні та дидактичні настанови Сковороди.

Постійність навчання: вчитися треба скрізь і завжди, протягом усього життя; не використаний для пізнання світу — втрачений час.

Розум дитини і людини взагалі не може бути бездіяльним, «він завжди любить чим-небудь займатися, якщо він не буде мати хорошого, чим він міг би зайнятися, він звертається до поганого» (II, 320).

У процесі навчання треба виховувати любов до знань, яка є неодмінною умовою допитливості учнів, їхнього прагнення до дальшого збагачення й розвитку свого розуму.

Недопустимо читати книги без міри, без певної системи і свідомого ставлення до написаного. «Много жрать, а мало жевать — дурно» (I, 409).

Знання мають бути не поверховими, а глибокими, ґрунтовними. Для цього треба дбати, зокрема, про розвиток і зміцнення пам'яті, яка являє собою «недремлющее сердечное око» і «незаходимое солнце, просвѣщающее вселенную» (I, 525).

Потрібно якнайширше використовувати у процесі навчання велику виховну силу мудрого й доброго слова, яке, впливаючи на розум і серце, творить нові діла.

Розвиваючи розум, слід водночас зміцнювати волю, виховувати характер, ініціативу і самостійність в опануванні знань, наполегливість у подоланні труднощів, єдність мислення і вчинків, слова і діла. «Нельзя построить словом, если тое же самое разорять дѣлом. Сие значит давать правила для корабельного строенія, а дѣлать телѣгу» (I, 353).

Але йдеться не тільки про розвиток розуму. Не менш важливе й моральне виховання, бо «кій плод тонкая наука без сердца благаго?» (I, 496). Обов'язок вихователів, стверджував Сковорода, формувати у

дітей і дорослих (за допомогою слова, знань, вправ, спорідненої праці, спрямування поведінки) такі моральні риси, як чесність, вдячність добрим людям, працьовитість, поєднання особистих інтересів з громадськими, безкорисливість, чуйність до людей, порядність, цнотливість, правдивість, почуття власної гідності, мужність, самовладання, тверезість, бадьорість духу, життєрадісність, оптимістичне світовідчуття, непримиренне ставлення до шкідливих і ганебних спокус «життєвського моря» — до лиходійства, користолюбства, пожадливісті, гонитви за чинами, до лицемірства, підлості, самодурства, розбещеності, пияцтва тощо.

Багато писав просвітитель про дружбу між людьми. Він посилався, зокрема, на високу оцінку дружби в усній творчості російського та українського народів: «Великая Русь просвещенно поговаривает: В полѣ пшеница годом родится, а доброй человекъ всегда пригодится. «Где был?» — У друга. «Что пил?» — Воду, лучше непріятельскаго мѣду. Носится и в Малороссіи пословица: «Не имѣй ста рублей, как одного друга» (II, 147). Справжня, істинна дружба між людьми ґрунтується, за переконанням Сковороди, на засадах духовної, ідейної єдності, спільної праці, добросердечності, взаємних почуттів любові й поваги, щирості, відвертості, принциповості.

Особливо наголошував мислитель на необхідності виховання дітей і дорослих у дусі патріотизму, любові до «Великой Руси», в дусі дружби між народами. Він виступав як виразник спільних інтересів народів Росії в боротьбі за суспільний прогрес, зокрема за розвиток народної освіти, високо оцінював історичний акт воз'єднання України з Росією, пов'язував ідею вільності з образом «славного мужа» Богдана Хмельницького. З великою шанобою ставився просвітитель до російської мови, широко використовував у своїй літературній та педагогічній творчості усну мудрість російського народу.

Слід відзначити також, що в поглядах Сковороди на розумове і моральне виховання виразно виявилась атеїстична тенденція — критика релігійних забобонів, марновірства і фанатизму, засудження християнської ортодоксії, висміювання біблійних легенд, віри в чудеса, відкидання релігійних обрядів та ін.

Важливого значення надавав Сковорода естетичному вихованню — збагаченню внутрішньої духовної краси людини в її спорідненій творчій праці, розвитку естетичних почуттів та мистецьких здібностей дітей, виробленню в них правильного розуміння і сприймання творів образотворчого мистецтва, музики, пісень, художнього слова, використанню краси природи і мистецтва як засобів формування високих морально-естетичних ідеалів.

Не обминув просвітитель і питань фізичного виховання, пов'язуючи їх, головним чином, з обов'язками батьків. Є, підкреслював Сковорода, «двѣ суть главныя родительскія должности сіи: «Благо родить и благо научить» (I, 492), тобто забезпечити, по-перше, здоров'я дітей, по-друге — їхній духовний розвиток. Батьки ж, які не виконують цих обов'язків, — це тільки «полу-отец» і «полу-мати». До важливих умов і засобів фізичного розвитку дітей Сковорода відносив: піклування про здоров'я кожної дитини ще до її народження (утробний період), нормальний спосіб життя сім'ї, додержання певного режиму, побутову чистоту і акуратність, використання природних факторів, працю, поміркованість у задоволенні матеріальних потреб (харчування, одяг).

Першорядну роль у навчанні і вихованні молодого покоління відіграє вчитель, призначення якого — служити народові, жити і працювати для народу. Справа вчителя, писав Сковорода, велична і благородна. Справжньому вчителеві мають бути притаманні такі якості:

— нерозривний зв'язок з народом, боротьба за істину, справедливість, за «всенародное щастіє»;

— широка освіченість, безперервне духовне зростання і самовдосконалення. «Долго сам учишь, если хочешь учить других» (I, 353). Вчитель повинен любити наукові знання, систематично вивчати їх, бо «хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись...» (II, 213);

— природна схильність і любов до педагогічної діяльності, витриманість, терплячість, наполегливість, чесність, єдність слова і діла, взірцевість у праці та поведінці;

— знання своїх вихованців, «сродності» кожного з них, дбайливе виявлення і постійний розвиток їхніх природних задатків;

— людяність, сердечне, чуйне ставлення до дітей, щира любов до них, бо «как пища, так и наука не действительна от нелюбимаго» (I, 147). Любов же викликається любов'ю, ласкою і прихильністю в поєднанні з чеснотою.

Якраз такі риси були притаманні самому Сковороді як педагогу.

Видатний просвітитель виступав як поборник демократизації школи, відстоював ідею загальнонародної, доступної всім освіти, підкреслював, що «воспитаніе и убогим нужно есть» (I, 494) і що наука, знання повинні служити народові.

Малюючи образ нового, вільного, справедливого суспільства, мислитель твердив, що в цьому ідеальному суспільстві не буде ворожнечі і розбрату, утвердиться громадянська рівність, кожна людина працюватиме за «сродностью», нерівні природні здібності різних людей одержать рівні можливості для свого повного виявлення («неравное равенство»). Люди цього суспільства будуть інтелектуально могутніми, високоосвіченими і високоморальними, вільними від марновіств і низьких пристрастей, фізично загартованими, мудрими, стійкими, вольовими, мужніми в боротьбі за всенародне щастя.

Звичайно, на педагогічних поглядах Сковороди, як і на всьому його світорозумінні, відбилась історична і теоретична обмеженість. Про це свідчить суперечливість його основних світоглядних позицій, абстрактний і утопічний підхід до розв'язання проблеми про шляхи перебудови суспільного життя та про перетворюючу роль виховання, віра в можливість докорінної зміни соціальних відносин через подолання неспорідненої праці, перебільшення ролі природних даних у розвитку людських здібностей, поряд з критикою біблії шукання в ній істини, символічна її інтерпретація, різні теологічні нашарування та ін.

І все ж є підстави твердити, що пройнята духом гуманізму і демократизму система педагогічних ідей Сковороди мала глибоко прогресивне значення. І цілком природно, що творчість видатного просвітителя зробила значний позитивний вплив на дальший розвиток вітчизняної науково-педагогічної думки, на формування педагогічних переконань багатьох передових педагогів та діячів освіти XIX — початку XX століть.

—○—